

УДК 811.161.2+81.373+811.411.172.3

К. Тищенко, д-р філол. наук, проф.
e-mail: lingmus@ukr.net

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

СИРІЙСЬКИЙ ПЛАСТ ТОПОНІМІЇ УКРАЇНИ ЧАСІВ ХАЛІФАТУ

Стаття продовжує виклад етапних наслідків ідентифікації групи топонімів Жаб'є як реплік прототипу Jābiya, назви столиці Гасанідів, християнізованих арабіє-федератів Візантії VI ст. Ця ідентифікація уможливила системне зведення усієї множини вивчених історичних реплік в Україні назв-прототипів із Сирії візантійського і дальшого часу. Серед врахованих прототипів на Близькому Сході: топоніми – 'Asqalan Аскалан, Callinicum Калінік / Raqqa Ракка, Dimashq Дамаск, Fihl Фіхль, Halab Халеб, HAWRĀN гори аль-Хауран, Jābiya Джабія, Jarash Джараш, JĪBAL Джибал, Quds = Bayt al-Maqdis Єрусалим, Laodicea / Ladhīq Лаодікея, Palmyra Пальмира, PHOENICIA Фінікія, Ruṣāfa / Sergiopolis / Ράφεζ Русафа, Tiberias Тиверіада, Tripolis Триполіс, Bilad al-SHAM Шам / SURIYEH Сирія, Yathrib / Medina Ясріб; антропоніми – Heraclius Іраклій, Shurahbil Шурабіль, Theodosius Феодосій, Ya'qūbī Jacob Baradaeus. Вірогідні репліки цих прототипів в Україні станом на 2020 р.: Осколівка, Скалонівка, Калинуватка (понад 80 назв), Раки, Рачинці, Дамаски, Демешківці, Фіголівка, Халеп'я, Халепці, Твердохліби (3), Гаєронці, група Жаб'є (20 назв), Яроші (4), Ярошівка (4), Чепелівка, Жабелівка, група Куцівка, Магдин, Ладждин (6 назв), Пальмирівка, Пониква, Русава, Росава (4 назви), Росоха, Росоховатка, Сергії, Тиверіє, Трипілля (2), Шами / Сурож, Яструб- (14); р. Ірклій (2), Ірклієв, Іраклієв, Жеребилівка, Журавлінка (4), Журавлівка (3), Педоси, Ходоси, Якубієвка та ін. Перші візантійські прототипи реплік цього вектора (Триполь, Халгль, Корсунь) були припущені ще В. З. Завитневичем і О. І. Соболевським (1888, 1911). Решту синхоричних назв із різним рівнем вірогідності віднайдено методом топонімічного контекстування у 2005–2020 рр. Поетапно розкриваються фрагменти автентичної давньої системи назв, що згодом зазнали низки закономірних і випадкових звукових змін і переосмислень. Теперішня знахідка цілої вихідної території у Сирії та Палестині з великою концентрацією прототипів цього вектора топонімів-реплік України надає нової якості науковим уявленням про зміст і форми зв'язку з Візантією степових і лісостепових племен Наддніпряниці у долітописний час (IV–IX ст.).

Ключові слова: Візантія, Халіфат, Сирія, Палестина, топонімія України, мовні контакти.

У низці наших публікацій показано, що серед важливих районів мовно-культурних контактів Наддніпряниці з Римом і Візантією був Левант – Сирія і Палестина. В Україні дотепер помітний топонімічний слід зв'язку IV–VI ст. з містами Леванту: Трипілля 2, Халеп'я, Халепці, Твердохліби 3, Хлібичин (і напевно Глібів 2, івка, ки, овичі), Пальмирівка, Демешківці, р. Росава 3, Русава, Росоха, Ладждин 4 ар. **Lādhiq** Λαδίκη; Левантівка, Левенцівка, Лев'ятин та ін. Як впливає з аналізу районних топонімічних контекстів, ці контакти були започатковані у ранньовізантійський час. Припущення про візантійські прототипи назв Трипілля, Халеп'я, Корсунь з'явилися понад сто років тому у статтях двох київських учених – історика В. З. Завитневича і філолога О. І. Соболевського (див. [Завитневич, 1888; Соболевский, 1911]). Однак без відповідної бази і методів у ті часи ця проблема розв'язку не мала. Про дальшу актуальність теми нагадав О. Стрижак (1981). Зв'язок цих та інших топонімів-реплік в Україні сирійського вектора істає повнішу апробація: контекстуальну, історичну, історико-фонетичну. Неунікальність топонімів, їхня повторюваність (як-от назви с. Халеп'я Кв Обухів і р. Халеп Кв Бородянка), що іноді викликають сторожкість [Железняк, 1996, с. 59], якраз є ознакою вторинності їх. Крім згаданих с. Халеп'я Кв і р. Халеп Кв, є ще і с. Халепці Пл, і с. Хлепча Кв; крім Трипілля Кв є і Трипілля Дц; крім Корсуня-Шевченківського Чк – Корсунь Дц, Корсунці Од та ін.

Саме ця повторюваність назв-реплік дає змогу застосувати до кожної з них метод топонімічного контекстування і зіставляти отримані синхоричні кортежі. Повторювані в них варіанти інших супутніх прототипів якраз і дають ключ до розуміння також і тих назв, які традиційно вважають "зіпсованими", тобо первинна форма яких невідновна з них самих. У системних дослідженнях топонімії України з застосуванням засобів часового сканування контексту сирійський і арабський слід розкривався шораз ширше, поки не виявився масовим. Етапи студій видно з публікацій [Тищенко, 2005–2019].

Серед синхоричних (букв. "з того ж краю") назв, які доводять тривалі контакти з арабами: с. Паталахівка Лг, нп Подольох Хк, Нова Водолага Хк, Водолаги См, Водолагівка Пл, ур. Подольох (і прот. Арапівка!) біля с. Олтар / Уралове См; Сорокотич+ / -шичі Чг, Сорокот-яга Чк, -яги Кв, -яжинці Вн, Сорокодуби Вн, Хм (і прізви. Сорокотя,

Сорокотяг), р. Заката Хм, бол. Закіт = Закоть Вл, Халаїмгородок+ Жт, Халаїмгород+ Кв (Похилевич), Аджамка, Яструбиха, Дамаски Пл, Демешківці Іф і прізви. Демешко; Русава Вн, Rasawa (1765), Росова, Росава, -ка Кв (встановлені у дослідженнях прототипи цих реплік: бойовий вигук ар. Fath Allah, назва мандрівних ценів-саракотів, податок-закат, гори Халаїм біля с. Ябруд у Сирії, ар. аїам 'неараб', Ясріб, Дамаск, ар-Расафа (столиця Халіфату за часів халіфа Гішама) та ін. Частина цих реплік (Паталах-, Закат-, Расав-) – проникнення (за В. Мартиновим); інші – запозичення: Подольох-, Закот-, Росов- з заміною іншомовних -а на -о-.

Експансія молоді ісламської держави поклатла край союзництву Гасанідів і Візантійської імперії, а далі спричинила початок її занепаду. 632 р. помер Пророк Мухаммад, і халіфом став Абу Бакр. 634 р. халіфом став Омар; восени взято місто **Бустра {1}**; поразка греків на р. Ярмук Ярмук (*Hieromax*) біля **Джабії {2}**. 635 р.: капітуляція Дамаска; поразка греків під м. **Фігель {3}**; підкорена область Йорданія. У 636 р. {15 р. Гіджри} підкорено північ Сирії; капітулював **Єрусалим {4}**; місто **Яраш {5}** узяв проводир **Шурабіль {6}**.

Із вірогідних реплік початку подій (634 р.): ● **БАКИР** Abu **Bakr**? Хс **ЧАП**Линка: ^**МОЛОЧ**не!; **БИСТРе** **Bustra**, **МАГ**Далинівка, **РАЧ**івка, **ХРЕСТ**івка; ● р. **БАКІР**івка Abu **Bakr** См **ОХТИР**ка: **БАКІР**івка, **МОЛО**Децьке, **КОЗ**Ятин *козія, **ШАБАЛ**таєво, **РОЗСО-ХУВА**Те ^П'ЯТКине, **БУГРУВА**Те, **РИБОТ**ень, **ОБЕРТЕНЬ**, **ЖОЛОБИ**, **РИБАЛ**ьське!, **КОМАР**івка **qumar**, **СОФІ**івка; ● **ПЕВЖ**а! ар. **fauj** військо Рв Млинів: ^**БАКОР**ин **abu-Bakr**; **ДОБР**Ятин ^**ОСТРІ**в! перс. **uštur**- 'верблюди'; **ДУБЛЯ**ни, **ТОВПИЖ**ин **talfiq** збори, **ОХМАТ**ків, **КОРАБ**Лище, **ХРІН**ники **ахряне**;

{1} Місто Бустра (Бостра, Бозра) було столицею області **Хауран**, відомою в Леванті й поза ним. У молоді роки місто відвідав майбутній Пророк Мухаммад. **Бустра** стала першим великим містом Сирії, яке завоювали араби 634 р. У ймовірних топорепліках (у > і після Х ст. [ІГУМ, 1980]) основа *Бустра- мала перетворитися на Бистра-. Показове **чотирикратне** сусідство її з основою Жаб- (4!; < Жабія) та з іншими діагностичними основами:

● р. **ЖабОК**рик п Росі Вн Погребище: **БИСТРИК** **Bustra**, **ГОП**чиця; **ПЕДОСИ** **Феодосій** I, **САРАЖ**инці

^КУР'ЯНці ^ЮНАШки, РОЗКОПане акк. *Raşarra*; • р. **ЖАБОКрик** ЖТ Бердичів: р. **БИСТРик** *Bustra* у с. Малі НИЗГРці, с. **БИСТРик** *Bustra*; П'ЯТИГРка, ОЗАДівка ^КОСТЯНТИНівка; • **ЖАБче** Вл ГОРОХів: **БИСТРОВиця** *Bustra*; МЕРВа, УМАНЦі Оман; **МИХЛин**, МИСЛині *Misr* у фаумській вимові [Тищенко, 2016, с. 671]; ШКЛИНЬ **'Asqalon**, **ЯРІВка** араби, **ОХЛОПів** *Аглаб.иди* (800–909), БЕРЕЖанка, СОФІівка, **КОВБАНЬ** (пор. Хк Барвінкове: р. **Кульвань** *al-Khulafa'* = Ковбань!); • пот. **Жабовець** у смт Міжгір'я Зк: **БИСТРий** *Bustra*, ІЗКи, ЗАВИЙка, СЕРГІівка.

• **ГАВРОНЦі** (люди з Хаурану! *Haurān*) Пл Диканька: _ГОРЯНщина **агаряни**, СЛИНЬКів Яр; **ПРОні**, БОРОДАї, **ЯКОВенщина**, БУДИща, **ОРДАНівка!** *al-'Urdun* 'Йордан', ЯРОХівка; • **ГАВРОНщина** Кв Макарів: **НЕБЕЛЦя** *Fanebal*, мог. **ХРІНівка** пор. болг. **ахряне**, КАЛІНівка, ГОРОБІівка, РОЖів, КОМАРівка, КОЗИчанка, ЛЕОНівка.

Мусульмани відтіснили візантієць на північ і перемогли їх у битві під м. Fahl (Pella), після чого обложили й узяли Байсан (Скіфополіс) /пор. прізви. Бойцун/, далі Герасу (Джераш) і район Голан між 634 і поч. 635 р. Після поразки армії імператора **Іраклія** на р. Ярмук даліше завоювання Палестини доручено **Шурабілю**. Карта зберегла єдиний ойконім-репліку Іракліївка, але сусідство її приголошує:

• **ІРАКЛіївка** *Heraclius* Вн Могил.-Под: **^ЖЕРЕБИЛі**івка?! **Shurahbil**; **ЯРИШі**ів *Jarash*, ВАЗЛУівка ^ГАМУЛУівка *gamal*, ЯРУГа, ЮРКівці, **ЯСТРУБна!** ^Слобода-**ЯРИШі**івська, СУБОТівка! **Suwad**; КОЗЛів *козіт- ^НАГОРЯНИ; ГРАБарівка **harb** війна, ГРАБовець, КОТЛУБАівка, МЕРВинці, ТАРАСівка, КРИЧАНівка, ІВОНівці, ТЕКЛівка.

Перевірка здогаду: • **ЖЕРЕБИЛівка** *Shurahbil* ЖТ Новоград-Вол.: **ПІЩів!** *Peshitta* [Тищенко, 2016, с. 479–487; 2018, с. 767–768], ДУБЛИНки; р. **МОЛОД'Янка** п **ЖОЛОБ'Янки!**; **МОЛОДь**ків!, **ЖОЛОБне** ^БУДИща; **ГОРБаша** 2, БРОНники, БРОНця ^ДУБНИки, **ЯВОРівка**, ЛУЧИця, КАЛІНівка, ТАРАЩанка, **ОРЕПИ** араби, **НеСОЛОНь**, БЕРЕГове, ДЕРАЖня Тараз на р. Талас, **КАНУНИ** Ханаан, **КОСЕНів** Гасан-, **ЧИЖівка**, ЯРунь; • **ЖЕРЕВПІлля** *Shurahbil* Кв Іванків: ^СТАВРівка! **stauros** ^РОЗВАЖів! **Ruşāfa**; с**ТАНИШівка!** **Tanūkh!** ^ОБУХовичі, МУСІЙки ^ПОТАЛіівка, ВОРОПАівка, ПОТОКи, РУСАКи ^МАКАРівка; ЛЕОНівка, РАХВАЛівка.

Неймовірно архаїку (голосну -у- основи) зберіг довідник С. Павленка: • кут **БУШТРИківка** *Bustra* у с. ХАЛЯВин Чг Чг: ^кут ТРУХАНівка, ПОЛОВЕЩина; с. ПОЛУБОТки, П'ЯТихатки; річк. **ЖАБиха** у с. РИЖИКи, кут БУДИще, **ЖАБовщина!**, ліс **СОРОЧе** у с. **РЯБці**, ур. БУДИЩе у с. **ХРІНівка**.

{2} Місто Аль-Джабія. Свого часу вирішальним аргументом для дальших студій теми стало розпізнання масових і виразних топонімічних реплік в Україні ознак зміни династій у Халіфаті (Бар-Аббас 'Аббасиди', ас-Сафх: Барабашівка Пл, Сопошин, Сапожин; дивовижні сусідства: с. **Жабка** ^Сапогове Вл Ківерці). Наша тодішня гіпотеза 2011 р. щодо основи Жаб- спиралася на інтерпретацію численних топонімів із цією основою як реплік переможної для Аббасидів битви на р. Заб у січні 750 р. Однак це потребувало окремого пояснення причин масового переходу початкового З- у Ж-, хоча він і відомий в ономастиці України: пор. с. Жміївка Кв, р. Жаб. **ОРІВськ** = **ЖАБ.ОРОВськ** (пор. ЗБОРІВ і прізви. митр. Заборовський), прізви. Жмайло.

Закінчився період протистояння якимось значним збройним конфліктом, що видно, зокрема, з назв Жаботин Чк, Чернятин Вн 2, ІФ, Козятин Вн, Риботин Чг.

Лише 2019 р. під час ознайомлення з доступною з мережі багатотомною монографією І. Шахида про арабо-

візантійські зв'язки IV–VI ст. було вперше отримано відомості про місто **Джабія**, що було столицею візантійських федератів, арабів-християн Гасанідів (*Jābiya, the Ghassānid capital in the Golan* [Shahid, 2002, p. 101]). Це пряма відповідність без додаткових умов кардинально змінила пошукову ситуацію і спонукала до певнішого синтезу накопичених досі фрагментів знань у єдине ціле. Заміна гіпотетичного прототипу основи Жаб- в Україні з гідроніма Заб на ойконім у Сирії Джабія завершила етап евристичного пошуку у вивченому секторі знань, водночас підтвердивши добути з топоконтестів попередні висновки і ставши їхньою контекстуальною апробацією.

Важливим для інтерпретації реплік-комполит став факт існування Джабії до і після початку панування Халіфату і тривалого перебування в ній арабів. На зміну уявленню про одноразову за історію зустрічі з р. Заб прийшов прототип добре відомої і обжитої Джабії. Після завоювання арабами Сирії у VI ст. мав змінитися характер топонімічних контекстів реплік сирійських прототипів в Україні. Саме тоді могли з'явитися назви Жабокрики, Загірні, Нагірці, _Горяни, Козії, Кадіївка, Городжів, Чижі, р. Заката, оз. Закітне, Фійна, Файгород (пор. агаряни, кадий, види податків: харадж, джиз'я, закят, фая [Тищенко, 2011b, с. 44–47]). Топоконтексти реплік цієї пори виявляються перспективним об'єктом мовно-історичних студій через бідність історичних джерел про цей період.

Основною резиденцією арабських християн-гасанідів була **Джабія** (ар. الجابية, *al-Jābiya*), спочатку не селище, а **горбиста місцевість** за 80 км на південь від Дамаска. Вона була розташована між рівниною **Хауран** та **Голанською** височиною. Уперше Джабію згадано бл. 520 р. н. е. у листі сирійського єпископа Сімеона Бет-Аршама, написаного з табору царя Гасанідів Джабали IV ібн аль-Харіта у Джабії. У листі вказано, що поруч був військовий табір Гасанідів. З листа Сімеона видно, що Джабія була місцем, де іноземні посланці та інші сановники мали зустрічі з царями Гасанідів, – і це свідчить про її важливість [Shahid, 2002, p. 98]. (Пор. в Україні топоніми Жаб'є = "Верховина" ІФ, Жабинці, Гавронці Пл, Гавронщина Кв).

Топонімічні репліки Джабії у вигляді основи Жаб- в Україні мають першорядне наукове значення для висвітлення недостатньо відомих типів історичних подій минулого Наддніпрянщини VI–VIII ст. Під час завоювання Сирії 636 р. араби перемогли візантійську армію у 5-денній битві на р. Ярмук поблизу Джабії. Візанція втратила тоді цілий Левант. На нове арабське посередництво в контактах із Дамаском вказують форми топонімів в Україні Демешкове Кр Кр, Демешківці ІФ Галич. У 640–660 рр. Джабія була столицею ісламської Сирії за халіфа Муавіі І.

Районні контексти топонімів від основи Демешк-: • **ДЕМЕШКове** *Dimashq* Кр Кр: **АДЖАМка** ар. *ajam* неараб, МОЛОДецьке *muladi* / *Malatiya*, КАЛІНівка, МИРОНівка, КАНДАУРове *Kandahar* **U**, КОРЛЮГівка; • **ДЕМЕШКівці** *Dimashq* ІФ Галич: САПОГІв *as-Saffah*, КОМАРів ар. **qumar** місяць (вказівка на село, яке живе за місячним календарем), МЕДИНя Медина?, ОСТРІВ *Jazirat*, НаБЕРЕЖНе, ПобЕРЕЖЖя, ЗАЛУКва, КОЗина, ДУБІвці.

Є і слабкий слід битви при Ярмуку: • **ЯРМАКи** з гр. **Hieromax** (не з ар. форми) Пл Миргород: КОНОШеве **kanisah**, СОРОЧинці, СКИДАНки, ГРЕМ'ЯЧа 2 Рим Яків, ФУГЛІ *Fihl*, ШАРКівщина, РОМОДАН, БУДАКівка; • р. **ЄРМАлик** у с. Балико-Щучинка Кв Кагарлик: р. **РОСАВка** у с. **РАСАВка**, БУРТи, ГОРОХУВАТка, ІВАНівка, ТАРАСівка, КАЛІНівка, Півці, ШУБівка, ЛЕОНівка, ОРІХове, ЧЕРНЯХІВ. Поширене прізвище 3350 Ярмук.

Районний топоконтест смт Жаб'є "Верховина" (окрема складність: реальна вимова тільки ["жебйе]).

Тепер у ньому можна вперше наочно виділити два пласти рем і атрибутів – візантійський та ісламський:

(1) ● **ЖАБ'Є** ІФ рц < Jābiya, the Ghassānid capital in the Golan 'столиця візантійських федератів Гасанідів на Голанах': пот. ТОНКий **Tanūkh-** і **ПОНЕПАЛ**енський ГУК! **Fanebal U!**, у с. **ГРИНЯВА** (+ прізви. 171 **ПОНЕПОЛ**як – більшість ІФ Верхovina), пот. М. **РОСІШ** 1788: **Malety Rossoszy**; пот. **КАЛИН**івський!, **КАЛИНУВАТИЙ!** U *Калин + абад 'місто Каллінік' у с. Зелена; **НЕСТЕР**івський у с. Пере**ХРЕС**не!!; *сирійська мовна присутність*: пот. **СЛИВ**ківський сир. *slīva* 'хрест'. у с. **ГРИНЯВА**; *коптська мовна присутність*: **ВЕРШАДЬ**, **ВЕРШІДЬ** копт. *berSo* 'грішник' у с. Черемошна, пот. **ГЛИБОКА** **ВЕРШІДЬ** у с. **ХОРОЦЕВЕ**; *арабська мовна присутність*: пот. **ШИРОКИЙ** ар. *شرك* *шірк* 'невірні, язичники, ідолахвальці' [Platts, 1884], у конкретних контекстах 'християни' [Bracalini, 2016] у с. Черемошна;

(2) ● **ЖАБ'Є** ІФ рц < Jābiya 'столиця Jund Dimashq Халіфату': **ІЛЬЦІ**, **КРАСНЯК**; пот. **РОЗСОЧЕ!** = *Rosocz* у с. Верх. **ЯСЕНІВ!**; **ГОЛОВИ**, **ЯВІРНИК** габри; пот. і г. **ФУРАТИК**, **ПОГОРІЛЕЦЬ** у с. **ШИБЕНЕ**, пот. **ШИРОКИЙ**, **БУРСИ** **ВУРСА**, Вел. **КОМАРНИЧИЙ**, **ПОТОЧИНА-ГОДЖИНА** і г. **ГОДЖИН** у с. Черемошна, пот. і г. **ГОЛОВИЦЯ** **khalif-*?, пот. **ГОНТАРКА**, **СЛИВКІВСЬКИЙ**, **ТАНАДЖЕРІВСЬКИЙ**, пот. і г. **ГАДЖИНА!**, пот. **ГАДЖОВАНИ**, **НАМУЛ.УВАТИЙ** 'селище з муллою', пот. **ПОНЕПАЛ**енський **ГУК**, **ПОГАНІЙ** лат. *paganus* у с. **ГРИНЯВА** болг. **ахряне**, пот. **ЗаПОГАР**, пот. **ЗМІЯНКИ**, пот. **МОЛОЧНИЙ** у с. Зелена, пот. **МУЛ.УВАТА** 'селище з муллою', **КОСОВАНСЬКИЙ** **qasba**, **МОСІРНИЙ** **Misr** у с. **УСТЕРІКИ** пахл. **ustr-** верблюду, пот. **МУЛ.УВАТИЙ** 'селище з муллою' у с. Полянки, пот. **ПАРАДЖИН** п **РИБНИЦІ!** у с. Верх. **ЯСЕНІВ**, пот. **РАБИНЕЦЬ 2**, **ТАРАСІВСЬКИЙ 2** Тараз на р. Талас; пот. **ГУК** (вказівка на село з аяном) у с. **БЕРЕЖНИЦЯ**; пот. **ШИРОКИЙ** ар. *شرك* *шірк* 'невірні, язичники, ідолахвальці' [Platts, 1884], у конкретних контекстах 'християни' [Bracalini, 2016] у с. Черемошна.

Не лише пот. **КОСОВАНСЬКИЙ**, а й кільканадцять ойконімів (Косованка Чв, Косів Тр, ІФ, Зк, -ка Кв, Кр, Од2, -щина См, -цево Зп) мають імовірний прототип *قصبه* *qasba* (for A. *قصبه* *qasabat*, n. of un. fr. *qasab*; rt. *قصب*) "A large village; a small town (particularly when inhabited by decent people or families of some rank); a township" [Platts, 1884]. У разі слухності такого припущення це означало б, що араби застали низку селищ, де жили достойні люди й родини з певним суспільним статусом. Отже, було щоденне співіснування різнокультурних і різноконфесійних груп, що цілком відповідає пізніше відображеному в літописі становищу слов'ян біля печенігів, половців, торків: сусіди, вороги, родичі. Таку арабську основу зберегло і прізвище митрополита Сильвестра Косова.

{3} **Місто Фігель**. Як сказано, у битві під м. **Фігель** греки зазнали поразки від арабів 635 р. Прототип **Fihl** досі легко упізнаваний в основах реплік **Фигол-**, **Фил-**, **Хвил-**:

● **Фиголівка** **Fihl** Хк Дворічна: **РІДКОДУБ**, **ГРЯНИКІВКА**, **ГРАКОВЕ**, **МАНЬКІВКА**, **АБАШКИНЕ** **Abaskun**, **ШЕПЕЛІВКА** **Jebel**; ПриОСКІЛЛЯ (прикм. "ОСКОЛЬНИЙ пров." пор. Аскалон), яр ЗАПАДНИЙ у с. ЗАПАДНЕ, **ГРАКОВЕ**, **АБАШКИНЕ** Каспій, **ІВАНІВКА**; **КАМ'ЯНКА**, яр **БУЗАНІВ** **Бузан** рукав Волги; **СЕРГІЙВКА** **ОСТРЕНЬКЕ**, **СВЯЧЕНІВКА**, **ОБУХІВКА**; **ШАПОВАЛІВКА**; **КРИНИЧНЕ**, **БОЛОГІВКА** **булах?**, **ГОРОБІЙВКА**; ● **Филінці** **Fihl** ЖТ Любар: **БЕРЕЗІВКА**, **ГОРОПАЇ**, **Вигнанка**, **КОРОСТКИ**, **ЧОРТОРІЯ**, **ПЕДИНКА**, **ГРИНІВЦІ**, **ІВАНКІВЦІ**, Ст. **ЛЮБАР** = **БОЛОХІВ** **Балх?**, **булах?**; ● **Хвилівка** **Fihl** Чг Ніжин: **КУНАШІВКА** перс. **kunisht** церква з ар. **Platts** 'кут **ЧУМАКИ!**; поле **ДОБРЯКІВЩИНА** у с. Пермога = Козачий Степ, кут **МАСЛОВЩИНА**, **ЖАБОКРИКІВЩИНА**, кут **ГОРЯНІВКА** і випас **ТОЛОКА!** ар. **talaqe** зустріч, збори у

с. **Гармашина**, **ГРЕЩИНА**, **ВОРОБ'ІВКА**, **ШЕКЕРО-ГРИНЬОВКА**, кут **ТЕРЕШКІВКА**, **БЕРЕГОВА**, дол. **ЖОЛОБ** у с. **Безуглівка**, кут **ЖАБОКРИКОВКА** у с. **Курилівка**; ● **ХВИЛ'ОВО-СОРОЧИН!** **Fihl + saraceni** Чк Золотоноша: ст. **ПАЛЬМИРІВКА**, **БОГУСЛАВЕЦЬ**, **КАНІВЩИНА**, **СОФІЙКА**, **КАЛЕНІКИ**, **КОРОБІВКА**, **КОМАРІВКА**, **ПОДІЛЬСЬКЕ**, **ХОЛОДНЕ**, **ШАБЕЛЬНИКИ** *ж- **Jabalah**;

{4} **Місто Єрусалим**, ар. **Bayt al-Maqdis**, **Quds**. Єрусалим капітулював 636 р. Те, що репліки відтворюють обидві арабські назви міста, вказує на відповідне мовне середовище засвоєння назв-прототипів. За даними відомого зведення топонімів Палестини під владою мусульман [Le Strange, 1890, pp. 498–499], топооснова Магд-неоднозначна – на відміну від **Куц-**:

● **торф**. **КУЦОВЕ** Жт Олевськ: **торф**. **ЖУРАВЛІВСЬКЕ** **Shurahbil**, **ЧЕПІЛЬСЬКЕ!**, бол. **ХРЕСТСЬКЕ** [СМГУ, 2004], р. **ЛУБЕНЕЦЬ!** п **ПриРУБищ**; р. **ЛУКАВЕЦЬ!** п **ЧЕРТОІ?**, р. **ЛУКАВКА**, р. **ЛУКОВЕЦЬ** у с. **Кишин?**, **БілоКОРОВИЧИ!**, **ШЕБЕДИХА**, **ЗАМИСЛОВИЧИ**, **ЗАБ.ОРО.че?**, **БУДКИ**, **МИХАЙЛІВКА**, **ЛОПАТИЧИ**, **САРНІВКА**; р. **КАСАВИН!**; б. **МАНЬКІВКА** у с. **ЗУБКОВИЧИ**; **торф**. **СОБИЧИНСЬКЕ**; ● **став** **КУЦІЄ** у с. **Підгородне** **Вл ЛюБОМЛЬ!**: бол. **ЖУРАВЕЛЬ** **Shurahbil** у с. **Почапи** **Вигнанка?** **ЧОРНОПЛЕСИ**; **ГОЛОВНЕ**, **МЕЛЬНИКИ**, **ГРАБОВЕ** **harb** **війна**, **МИЛОВАНЬ**, **МОСИР**, **ГУПАЛИ**. **ЛОКУТКИ**; ● бол. **КУЦЬОВЕ** у с. **ЧЕВЕЛЬ!** **Jibal** **Вл Ст.** **Виживка**: **ЖУРАВЛИНЕ** **Shurahbil**, **КОМАРОВЕ!**, **ГЛУХИ** ар. **halafa** **присягати** **ТЕКЛЯ**, **КРИМНЕ** **ЯРЕВИЩЕ!** **араб?**, **ГРАБОВЕ** **harb** **війна**, **ХОТИВЕЛЬ!**; ● **КУЦІВКА** Чк **Сміла**: **РОЗСОХУВАТКА** **Ruṣāfa**, **ТЕКЛИНЕ**, **ГОЛОВ'ЯТИНЕ**. **КОСТЯНТИНІВКА**, **БУДКИ**, **НОСАЧІВ**. **МЕЛЬНИКІВКА**, **САНЖАРІХА**, **СУНКИ**, **ЗАЛЕВКИ**; ● **плесо** **КУЦЯНСЬКЕ** у с. **БЕРЕЗІВКА** **Кр Мала** **Виска**: **став** **КУЦЯНСЬКИЙ** = **СПАСЬКИЙ**; **БЕРЕЗІВКА**, **П'ЯТИХАТКИ**, **ТАРАСІВКА**, **СЕМЕРЕНКИ**, **РОСОХУВАТКА**, **КАНІВКА**, **МИРОПІЛЬ!**; ● **пот.** **КУЦЕВА** **Зворина** л. **Боржави** п. **Тиси**; у с. **БЕРЕЗНИКИ!** **Зк** **Свалява**: **РОСОШ** **ПЛАВ'Я**, **ЛОПУШАНКА**; **СОЛОЧИН**, **ГАНЬКОВИЦЯ**, **ЯКІВСЬКЕ**, **КЕРЕЦЬКИ**.

{5} **Місто Арес / Гераса / Джараш**. **Jarash** **Джараш** (**Gerasa** **Гераса**) – "місто в провінції Йорданія. Населення його напівгрецьке, напіварабське" (Yb., 115; 891 р.). **Джараш**, пише **Якут** у 1225 р., "це назва колись могутнього міста, а тепер лише руїн. Я пишу так зі слів тих, хто бачив його тепер. <...> Воно лежить на схід від **Jabal as Suwad** ('Чорна гора'), між провінціями **Балка** й **Хауран**, у горах, серед селищ і маєтків. Тепер це місце зветься **Jabal Jarash**" (Yak., ii, 61) [Le Strange, 1890, p. 462].

На **Певтингерових** таблицях біля позначки міста підпис: "Ares, fines Romanorum" ("Арес, рубежі римлян"). Це пояснює вихідну етимологію самого прототипу, а також різний фонетичний розвиток **Jābiya** > **Жаб'є** (з ар. звучання), але **Ares** > **Ярош** (слов'янська йотація з лат. звучання), **Gerasa** > **Jarash** (ар. запозичення з гр. назви; пор. і міждіалектну відповідність ар. j ~ g). Тобто назви з основою **Герас-** і **Ярош-** засвоєні з римо-візантійського звучання **Gerasa** і **Ares**, а **Жаб'є** – з ар. **Джабія** (пор. у ХХ ст. кілька назв **Санджари** стали **Санжарами**).

● **ГЕРАСЬКІВКА** **Gerasa** Лг **Марківка**: **АТЕРНІВКА**; **РОЗСОХУВАТЕ** **Ruṣāfa!**, **КАРІВАН-СОЛОДКИЙ**; **КАБИЧІВКА**, **Герасківське**; ● **ГАРАСІВКА** **Gerasa** Зп **Вільнянськ**: б. **Куца**, **ЯСИНУВАТЕ**; **ЯКОВЛЕВЕ** **БОРОДАЇВКА**, **СОЛОНЕ** **Салунія** 'Херсонес' (Челебі), **ОСОКОРІВКА**, **МИХАЙЛІВКА**, **НАГІРНЕ**; ● **ГАРАШКІВКА** **Gerasa** Хк **Печеніги!** **Чугув**: **ГАННІВКА**; **П'ЯТНИЦЬКЕ**, **ГРАКОВЕ**, **КОРОБ.ОЧКИНЕ**, **ІВАНІВКА**. **КАМ'ЯНА** **ЯРУГА**;

● **ЯРОШІВКА** **Jarash** Чк **Катеринопіль**: **РОЗСОХУВАТКА!** **Ruṣāfa!**, **ГОНЧАРІХА!**, **КАЛИГІРКА**, **ПЕТРАКІВКА**, **КИСЕЛІВКА**, **Черв. Брід**, **ПОТОКИ!**, **ЯМПІЛЬ?** (сем. *uam d' ut* море); ● **ЯРОШІ** **Jarash** Пл **ГЛОБИНЕ**: **Глушкове** **Друге**

АГЛИБ.ОКЕ; ГРИНЬки болг. **Охряне**, **КОРДУБА**нове **Cordoba** ^ЧЕРЕВАНі **Keyrwan** Кейруан?, **ШЕПЕЛ**івка, На-БЕРЕЖне, **ПЕТРА**шівка, **ЯРЕС**ьки!, РАДАЛівка ар. رذالниций, КОРЕЩина, ГЛУШкове 2 ^ГЛИБ.ОКЕ, СІРенки, МА-НИЛівське, **МАНЖЕЛІЯ!**, **МОЗОЛ**івка, ПОГРЕБИ ^КАНівщина, **ЛУБЕН**щина ^ЗАБРІД ^ПОПІВка; СИРОТенки;

{6} Проводир Шурабіль. Надійно апробували зроблене виявлені зв'язки з репліками ім'я Шурабіля. До наведеного свідчення Якута про місто Джараш цей автор додає, що його здобув у Візантії воєвода **Шурабіль**. Це сталося за халіфату Омейядів у 636 р.: "Область Джараш завоював за часів халіфа Омара (арабський воєвода) Shurahbil Шурабіль. Його ім'я згадане у поемі аль-Мутанаббі" (Як., ii. 61).

Гідно подиву, що ім'я цього проводира збережене в Україні дотепер повніше в антропонімах, ніж у топонімії. Пор. два прізвиська Шуравил.ина і Шуравил.ін (**Бахмут!**). Дальший розвиток основи пішов шляхом випадіння голосної: Шуравль.ов (Хм., Бердичів) Шуравль.ова (2) [Карта поширення...]. Це приклади феноменальної тягlosti у відтворенні мовної форми арабського прототипу Shurahbil, де більшість звуків триває упродовж 1380 років! Зникло тільки -і-, а -b- ослабло до -v-. Серед топонімів збереглося багато назв з мінімально пристосованою основою Журавель і ще більше із коротшою основою Журавл- (Журав – стихійна демотивація або пізніша мімікрія).

Доказовість повторюваних топонімів у контекстах з основою Журавел-. Дальшою апробацією зробленого є виявлення *топонімічних ідіом* із темою Журавел-. Так, існує **чотириразове** сусідство основ Журавл- і Сорок- / ч- гр. **Saragazone** сарацини і **триразове** Журавл- і Граб- ар. **harb** війна: ● бол. **ЖУРАВЛ**ине **Shurahbil** у с. ТОПЧівка Чг Чг: ^бол. **СОРОК**овщина; ● ур. **ЖУРАВЛ**инка **Shurahbil** у с. КОЗАРи Чг НОСІВка: ^ур. **СОРОЧ**ине, дол. **СИРИЦИНА!**, МИХАЙЛенкова; ● ур. **ЖУРАВЛ**ине **Shurahbil** у с. **ГРАБ**івка! ар. **harb** війна! Чг Куликівка: ^кут **СОРОЧ**ий Хутір, ГРЕКове, БЕРЕЗняк!, **БЕРЕЗАН**ка! *жан-!; ● оз. **ЖУРАВЛ**ине у с. Дрмайлівка ^бол. **ЖУРАВЛ**ИНЕ; кут **СОРОК**івка; ліс **ГРАБ**ське ар. **harb** війна у с. БУДище!; ● **ЖУРАВЛ**івка **Shurahbil** Вн Тульчин: ЛУКа-**ЖАБОКРИЦ**ька!, **ГРАБ**івка ар. **harb** війна, **БУРД**ії **Бараде**ї, КАЛІНівка.

Виявлено **триразове** сусідство основ Журавл- і Розсох- **Ruṣāfa** (у т.ч. двічі це сусідні об'єкти): ● **ЖУРАВЛ**инка **Shurahbil** Жт Народичі: ^**РОЗСОХ**івське **Ruṣāfa**; бол. **РОБОДИ**нське! **Rabat** у смт Народичі; ● **ЖУРАВЛ**и **Shurahbil** Хк Валки: ^**РОЗСОХ**івка **Rosafa**; р. ЛАДИЖинка **Lādhīq** Лаодікеїа, **ЛАТИШ**івка **Lādhīq** Лаодікеїа, **КУЦ**івка **Quds**, **МОЗОЛ**івка Мосул, СУРГаївка; ● **ЖУРАВЛ**инка **Shurahbil** Жт РадоМИШль: ^**КАЙТА**нівка **гайтан?** (ознака християн?); торф. **РОЗСОХ**а! [СМГУ, 2004] **Rosafa**; **БИСТР**івка **Busra!** **Bostra**, **БЕРЕЗ**ці!;

Шурабіль брав участь в облозі Босри / Бустри у 634 р. Знайдено два районні сусідства основ Журавл- і Бистр-: ● **ЖУРАВЛ**инка **Shurahbil** Жт РадоМИШль: торф. **РОЗСОХ**а [СМГУ, 2004] **Ruṣāfa**; **БИСТР**івка **Busra / Bostra**, **БЕРЕЗ**ці!; ● ур. **ЖУРАВЛ**инець **Shurahbil** у с. Псарівка "Свердловка" Чг КОРОП!; кут. **ГОРЯН**ка, КОЗЛівка; кут ЗАБРІДки, ур. **ВОРОБ**'іні **ОСТРОВ**и! 'arab + **Jazira** у с. МІЗин, ур. ТАТАРСьке Кладбище у с. Курилівка, ур. **ШЕПЕЛ**івщина у с. Горохове; р. **БИСТР**иця **Bostra** у с. БУДище, РИБОТин, **ЛУБЕН**ець, ТАРАСівка, **ШАБАЛ**инів.

Виразним супутником основ Журавл- є основа Комар-. Причину слід вбачати в ар. *qumari* місяць (на небі); *qumari* місячний (рік, місяць) – це надійна вказівка на мусульман. Назв від основи Комар- в Україні близько 70 (50 ойконімів, 20 гідронімів). Є два справжні периферійні архаїзми: ● **КУМАР**и **qumari** Мк Врадіївка: **ТАРАС**івка,

ДОБРОжанівка, НовоСЕЛівка, ПИЛІПівка, **ОСТРО**ГІРське; ● **КУМАР**и **qumari** Мк Первомайське: **КРИМ**ка, **СОФ**іївка ^БОГОСЛОВка *Богуслав-, **КАЛІН**івка, ЛОЗУВАТка, АНАТОЛівка, **ТАРАС**івка, ЧАУСове, ПідГІР'я.

Виявлено 4 контексти Журавл- ~ Комар-: ● **ЖУРАВ**-**Лева Буда Shurahbil** Чг Корюківка: ^**РИБ**инськ (тут ур. **КОМАР**овка, РЕБеньке, **ГРЕБ**іновщина, р. РИБина); **САМОТУ**ги укр. **суматуха** ^БУДище; **ЛУБЕН**ець; ● **ЖУРАВЛ**-**ВЛ**-**івка Shurahbil** Вн Бар: ^**СЕФЕР**івка **U** ар. **safar** подорож; **КОМАР**івці, КОЗАРівка; ● **ЖУРАВЛ**ине **Shurahbil** Вл Ст. Виживка: **КОМАР**ове, ГЛУХи ар. **halafa** присягати ^ТЕКЛЯ, **КРИМ**не ^**ЯРЕВ**ище, бол. **КУЦ**ьове **Quds** у с. **ЧЕВЕЛЬ** **Jibal**, **ГРАБ**ове **harb** війна, ХОТИВЕЛЬ; ● кут **ЖУРАВЛ**ІВКА **Shurahbil** у с. ТРОСТянка Чг Борзна: ^ур. **ГРАБ**щина **harb** війна, поле ГОРОВІВ Хутір **harb**, кут РАКівка; **КОМАР**івка, ур. **ШЕНТУР**иха центуріон?, **ЖУРАВЛ**ИНЕ, КОЗІВське у с. ХОВМи; заГОРівка, ДОБРОПІлля, ОМБИШ (у контексті мамелюків??), ІВАНівка, ТРОСТянка.

Артикуляція ар. q дає підстави для передачі його як укр. x: р. **ХОМО**ра **U** Хм: у смузі її доріччя Вел. САЛІХа, ПЕНЬКи, ЖАБче, РАШТівка, СОХУЖінці, ХРИСТИВка. Багато назв від основи Комар- є і в Росії (тільки за [ААД, 2005] 24), Білорусі (10), Польщі (60), Чехії (30), – аж до Німеччини (10), де в районах старого розселення лужицьких слов'янських меншин відомі топоніми на кшталт Kummer 2, Kummerow 6, Kammersdorf 3 і навіть ● нлуж. *Zły Komorow* = нім. Senftenberg 68d Cottbus: BRIESke, SCHIEPKau, JAUER 2, RADOWANK = Radensdorf. Таким значним було середньовічне поширення арабських впливів на захід. Воно засвідчене топонімією і досліджене методом топонімічного контекстування [Пащенко, 2013; Тищенко, 2011].

Для прикладу схожості контекстів наведемо топонімічний текст однієї з багатьох назв від основи Żuraw- у Польщі: ● *ŻURAWLÓwka* 101c23 MIEDZYRZECZ-Podl.: **ŻAB**ce!, KRZYMoszyce, DUBicz, DUBicze, SiliWONki, **CZEBER**aki, KOBYLiany, Stara KORNicа, Za**KALIN**ki, **RACZ**ki, KONSTANTYNów, POPŁAWy, **ZAWAD**y, **GŁUCH**ów, RAGUZiec. У Чехії є всього три назви від цієї основи, у т.ч.: ● *Žeravice* 63e1 Uherské Hradiště: г. **MORAV**a, BOHUSLAVice, **JESTŘAB**ice, KYJOV, **TUČAP**y, **JAROŠ**ov!, JAVORovice, POPOvice, **ZAVAD**ilka, MISTŘIce; ● *Žeravice* 53h2 Přerov: ÚJEZDec, **KYSEL**ovice, **ČISAŘ**ov, **ŘIK**ovice, **RADVAN**ice, **ZAVAD**ilka, SOBÍŠky, ZÁŘÍČi, г. **MORAV**a, **TUČAP**y.

Ім'я Шурубіль збережене аж до нижніх лужичан у вигляді ніяк не коментованого унікального топоніма ● *Žrjabolce U Shurahbil* = нім. Trebatsch [Eichler, 1975, S. 112] 56d (Beeskow): SABRODt, Sa**WALL**, **KUMMER**ow, BRIESeN, -see, **LUBN**jow = Lübbenau.

За кілька десятиліть, уже ставши даниками Хозарії (що засвідчено літописом), племена Наддніпрянщини тим самим опинилися й у протистоянні до арабів. Окреме дослідження відображає етапи вивчення топонімічного сліду *тривалої арабо-хозарської війни 710–737 pp.* [Тищенко, 2011b, с. 64–103]. В арабських джерелах ці події засвідчено, на що свого часу звернув увагу О. Прицак у праці 1939 р. про похід Мервана в Україну [Прицак, 1939; Рибалкін, 2009, с. 174; Тищенко, 2011b, с. 82]. Однак у творах арабських істориків аль-Балазурі і аль-Куфі обставини цієї війни мають лише приблизну географічну прив'язку (напр., "річка слов'ян за Хозарією", де були взяті на продаж 20 тис. *сімей* слов'янських бранців із мирного населення). Топонімічні студії можливих теренів військових дій виявили тоді цілий пласт доказових синхоричних реплік: дві різні річки Росава (бас. Росі і бас.

Десни), с. Паталахівка Лг (від бойового вигуку ар. *fatḥ Allāḥ*), г. Паталаха у с. Книшівка (пор. ар. *kanisah* 'церква, храм') Пл, хут. Патолошин См, Подольох Хк, Нова Водолага Хк, Водолаги См, Водолагівка Пл, Падалки Пл, См; пор. і укр. *потала, бідолаха, мотлошити, мотлох*, рос. *бедолаг, беодолага* [Тищенко, 2019, с. 184–185].

Підсумки. 1. Контакт з арабами Халіфату (пор. осн. Гук) передували давніші контакти наддніпрянців з античним Аскалоном, де був відомий храм Фанебала. Апробацією контактів стало виявлення і пояснення назв, з одного боку, с. Осколівка Лг, Скалонівка Хк, а з іншого – с. Понебель Рв, Небелівка Кр, пот. Понепаленський Гук ІФ і місцевих прізвищ Понепалек [Тищенко, 2018, с. 468, 770]. Новим доказом тих ранніх контактів є і репліки Гарасівка, Гараськіва (пор. гр. *Gerasa*) при пізніших і численніших Яроші, Ярошик, Ярошівка (з ар. *Jarash*).

2. Середовищем появи і побутування вивченої топонімії мало бути *степове і водночас слов'яновогне* населення Наддніпрянщини, пов'язане з половцями. Судячи з накопиченого матеріалу, це населення було не просто інформоване про сучасні йому важливі події саме східної історії, а прямо і тривалий час пов'язане з ними – як-от через мамелюків у часи джучидів та через візантійські інтереси у попередній час. Складається враження, що контрольований степовиками степ і частини лісостепу в Наддніпрянщині були масово заселені *осілими слов'янськими бранцями* степовиків (пор. відомості Худуд-аль-Алам про звичайний характер саме таких стосунків між слов'янами й угорцями або варягорусами: і ті й інші слов'янами торгували). Це цілком відповідає хрестоматійним даним про ранні слов'янські культури, які, зокрема, мали "мало спільного з черняхівською культурою" [Щукин, 2005, с. 157]: напівземлянки біля річок, на затоплюваних у повільні місцях, виліплені від руки горщики. "Інша ментальність, інший "культурний світ": слов'янські культури виглядали вкрай бідними" [Тищенко, 2015b].

3. З іншого боку, якби топоніми-репліки при появі оформлювалися щоразу в іранському або тюркському степовому мовному середовищі тодішньої степової еліти, то за умов подальшої слов'янізації цієї топонімії навряд чи було б збережено таку мовну однотипність кожної групи топонімів-реплік від заходу до сходу теперішньої України.

4. Очевидна картина мовної однотипності у відтворенні в нашій топонімії історичних обставин появи Халіфату і територіальних втрат Візантійської імперії апробує автентичність топонімів-реплік. Ці фрагменти тодішньої суспільної свідомості з морфологічного погляду однакові в топонімії від Лівобережжя до Закарпаття. Топонімія свідчить про кілька століть щоденних контактів місцевого населення Наддніпрянщини і з греками, і з арабами.

5. Хоча і з меншою інтенсивністю, цей слід цілком упізнаваний на суміжних з Україною землях, передусім у Польщі, Росії та Білорусі. Окремі острівці цих назв є на сході Німеччини, в районах розселення слов'янських меншин. Висновок: арабо-візантійські купці й проповідники були усюди *серед слов'ян*, що цілком природно. Дістала нове підтвердження менша авторська концепція "забутих габрів-вигнанців" [Тищенко, 2011b, с. 126–184].

6. Жодна інша давня епоха не залишила такого масового сліду в Наддніпрянщині, як початок занепаду Візантії, покладений арабами. Переважно тоді сформувалася "мова місцевих назв" для орієнтації у вельми складній дійсності. Ця мова була зрозумілою, нею вільно користувалися, застосовували до щораз нових подій, – і не лише в Наддніпрянщині, а й усюди в прилеглих районах

арабо-візантійського впливу. З цього топонімічного сліду конкретних реалій повсякденного життя склалося кілька пластів нашого минулого, які надовго зумовили окремі ділянки "місцевої" етнічної самосвідомості.

Список використаних джерел

- ААД – Атлас автомобільних доріг. Київ : Киевская ВКФ, 2005. 256 с. Гасаніди. *Wikipedia*. URL : <https://uk.wikipedia.org/wiki/Гасаніди> (дата звернення : 15.08.2020).
- ГУ – Гідронімія України в її міжмовних і міждіалектних зв'язках. Київ : Наукова думка, 1981. 264 с.
- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови : у 7 т. Київ : Наукова думка, 1985. Т. 2. 570 с.
- Железняк І. М. Лінгвістична аналогія та формування топонімічного ареалу. *Восточноукраїнський лінгвістический сборник*. Донецьк : Донецчина, 1996. Вып. 2. С. 56–63.
- Завитневич В. З. Владимир святой как политический деятель. *Владимирский сборник в память девятистолетия крещения России*. Варшава, 1888. С. 34–35.
- ІГУМ – Історична граматики української мови : підручник / Жовтобрюк М. А. та ін. Київ : Вища школа, 1980. 320 с.
- Карта поширення прізвищ України. *Ridni.org*. URL : <https://ridni.org/karta/> (дата звернення : 15.08.2020).
- КШ – Карта Шуберта, XIX ст.
- Павленко С. Мікротопоніми Чернігово-Сіверщини. Чернігів : ПАТ "ПВК "Десна", 2013. 600 с.
- Пашенко В. М. Науково-пізнавальний зміст методу топонімічного контекстування. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. 2013. Вып. 59. С. 21–37.
- Пріцак О. Й. Похід Мервана ібн-Мухаммеда в Україну 735 р. Сторінка з українсько-арабських взаємин. *Нова зоря*. Львів, 1939. 9 квіт. Ч. 26 (1226).
- Рибалкін В. С. Підступність "відомого" слова або читаючи ібн Хурдадбега. *Східний світ*. 2009. № 3. С. 172–178.
- СГУ – Словник гідронімів України. Київ : Наукова думка, 1979. 783 с.
- СМГУ – Словник мікрогідронімів України. Київ : Обереги, 2004. 448 с.
- Соболевський А. И. Несколько местных названий. *Русский филологический вестник*. 1911. Т. 65, ч. 2. С. 406.
- ССУМ – Словник стародавньої української мови XIV–XV ст. : у 2 т. Київ : Наукова думка, 1977–1978.
- Тищенко К. М. Аббасиди проти Омейядів: топонімічний слід в Україні. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2011а. № 106. С. 57–60.
- Тищенко К. М. Араби на Півночі. *Східний Світ*. 2009. № 1. С. 88–108.
- Тищенко К. М. Арабський пласт топонімії України VII–XIII ст. : тези доповіді. Київ : Четверта хвиля, 2008а. 64 с.
- Тищенко К. М. Асиміляція середньовічних меншин до української мовної спільноти. *Український глоттогенез. Матеріали Міжнародної наукової конференції*. Житомир : Полісся, 2015б. С. 38–67.
- Тищенко К. М. Давній схід у словнику і топонімії України. *Мовні та літературні зв'язки України з країнами Сходу* / за ред. І. П. Бондаренка. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010с. С. 7–57.
- Тищенко К. М. Долітописна мовна історія українців. Київ ; Дрогобич : Посвіт, 2016. IV+752 с.
- Тищенко К. М. Етномова історія прадавньої України. Київ : Аквілон-Плюс, 2008b. 480 с.
- Тищенко К. М. Забуті габри-вигнанці. *Україна. Наука і культура*. 2010d. Вып. 35. С. 218–248.
- Тищенко К. М. Іншомовна історія українців. Київ ; Броди : Просвіта, 2018. 816 с.
- Тищенко К. М. Іншомовні топоніми України. Етимологічний словник-посібник. Тернопіль : Мандрівець, 2010а. 240 с.
- Тищенко К. М. Ключі з Астурії від минулого України. Київ ; Дрогобич : Посвіт, 2015а. Розд. 5 : Південь і Схід у післячерняхівській історії України. С. 390–501.
- Тищенко К. М. Контури лексико-топонімічної стратиграфії України і етногенез українців. *Народна творчість та етнографія*. 2005. № 5. С. 31–44.
- Тищенко К. М. Мовне дзеркало правічного Степу. *Україна. Наука і культура*. 2019. Вып. 37. С. 172–217.
- Тищенко К. М. Мовні контакти: свідки формування українців. Київ : Аквілон-Плюс, 2006. 416 с.
- Тищенко К. М. Східний світ в українській топонімії (IV–VI). *Східний світ*. 2010b. № 1. С. 152–172.
- Тищенко К. М. Топонімічний слід в Україні арабо-хазарської війни 713–737 рр. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. 2011с. Вып. 53. С. 222–241.
- Тищенко К. М. Халіфат і сівера: топонімічний слід в Україні. Київ : Аквілон-Плюс, 2011b. Ч. 1 : Халіфат. С. 19–250.
- УАТП – Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ. Київ : Вид. політ. л-ри України, 1973. 816 с.
- Щукин М. Б. Готский путь (готы, Рим и черняховская культура). Санкт-Петербург : Филологический факультет СПбГУ, 2005. 576 с.
- Bracalini P. Il delirio del sito islamista: "Il sisma punizione di Allah". // *Giornale.it*. 2016. 26 ag. URL : <https://www.ilgiornale.it/news/politica/delirio>

sito-islamista-sisma-punizione-allah-1299456.html (ultimo accesso : 17.07.2020).

Chantraine P. Dictionnaire étymologique de la langue grecque : en 4 vol. Paris, 1968–1980.

Eichler E. Die Ortsnamen der Niederlausitz. Bautzen : Domowina-Verlag, 1975. 190 s.

Encarta – The Microsoft Encarta Premium 2009. E-product.

Le Strange G. Palestine under the Moslems. A Description of Syria and the Holy Land from A. D. 650 to 1500. London, 1890. 604 p.

Le Strange G. The Lands of the Eastern Caliphate. Mesopotamia, Persia, and Central Asia from the Moslem conquest to the time of Timur. New York, 1905.

MacKenzie D. N. A Concise Pahlavi Dictionary. London : Oxford UP, 1986. 236 p.

Pilgrimage and Holy Space in Late Antique Egypt / ed. D. Frankfurter. Leiden, 1998. 550 p.

Platts J. T. A Dictionary of Urdū, Classical Hindī and English. London, 1884.

Resafa. *Wikipedia*. URL : <https://en.wikipedia.org/wiki/Resafa> (Last accessed : 15.08.2020).

Shahid I. Byzantium and the Arabs in the sixth century. Washington : Dumbarton Oaks RLC, 2002. Vol. 2, part 1 : Toponymy, Monuments, Historical Geography, and Frontier Studies. 469 p.

TY – A Thousand Years of Christianity in Ukraine. An encyclopedic chronology / compiled and edited by O. Zynkewych and A. Sorokowski. New York ; Baltimore ; Toronto : Smolokyp Publishers, 1988. 312 p.

References

- Atlas avtomobil'nyh dorog*, 2005. Kiev: Kievskaja VKF.
- Bracalini, P., 2016. Il delirio del sito islamista: "Il sisma punizione di Allah". *Il Giornale.it*, [online] 26 ag. Disponibile all'indirizzo: <<https://www.ilgiornale.it/news/politica/delirio-sito-islamista-sisma-punizione-allah-1299456.html>> [Ultimo accesso 17 luglio 2020].
- Chantraine, P., 1968–1980. *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*. Paris.
- Eichler, E., 1975. *Die Ortsnamen der Niederlausitz*. Bautzen: Domowina-Verlag.
- Encarta – *The Microsoft Encarta Premium*, 2009. [e-product].
- Etymologichnyi slovnyk ukrainskoi movy*, 1985. Kyiv: Naukova dumka. Vol. 2.
- Frankfurter, D. ed., 1998. *Pilgrimage and Holy Space in Late Antique Egypt*. Leiden.
- Hasanidy, [Wikipedia]. Available at: <<https://uk.wikipedia.org/wiki/Гасанідиди>> [Accessed 15 August 2020].
- Hidronimii Ukrainy v yii mizhmovnykh i mizhdialektnykh zviazkakh*, 1981. Kyiv: Naukova dumka.
- Karta poshyrennia pryzvyshch Ukrainy. *Ridni.org*, [online]. Available at: <<https://ridni.org/karta/>> [Accessed 15 August 2020].
- Karta Shuberta*, XIX st.
- Le Strange, G., 1890. *Palestine under the Moslems. A Description of Syria and the Holy Land from A. D. 650 to 1500*. London.
- Le Strange, G., 1905. *The Lands of the Eastern Caliphate. Mesopotamia, Persia, and Central Asia from the Moslem conquest to the time of Timur*. New York, NY.
- MacKenzie, D. N., 1986. *A Concise Pahlavi Dictionary*. London: Oxford UP.
- Pashchenko, V. M., 2013. Naukovo-piznavalnyi zmist metodu toponimichnoho kontekstuvannya. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya filolohichna*, 1(59), pp. 21–37.
- Pavlenko, S., 2013. *Mikrotoponimy Chernihovo-Siversshchyny*. Chernihiv: PVK "Desna".
- Platts, J. T., 1884. *A Dictionary of Urdū, Classical Hindī and English*. London.
- Pritsak, O. Y., 1939. Pokhid Mervana ibn-Mukhammeda v Ukrainu 735 r. *Storinka z ukrainsko-arabskykh vzaiemyn. Nova zoria*, 26(1226).
- Resafa, [Wikipedia]. Available at: <<https://en.wikipedia.org/wiki/Resafa>> [Accessed 15 August 2020].

Rybalkin, V. S., 2009. Pidstupnist "vidomoho" slova abo chytaiuchy ibn Khurdadbeha. *The World of the Orient*, 3, pp. 172–178.

Shahid, I., 2002. *Byzantium and the Arabs in the sixth century*. Washington: Dumbarton Oaks RLC. Vol. 2, part 1: Toponymy, Monuments, Historical Geography, and Frontier Studies.

Shchukin, M. B., 2005. *The Gothic Way (goths, Rome, and the culture of the Chernjakhov)*. Saint Petersburg: St. Petersburg State University, Faculty of the Philology.

Slovyk hidronimiv Ukrainy, 1979. Kyiv: Naukova dumka.

Slovyk mikrohidronimiv Ukrainy, 2004. Kyiv: Oberehy.

Slovyk staroukrainskoi movy XIV–XV st., 1977–1978. Kyiv: Naukova dumka.

Sobolevskij, A. I., 1911. Neskol'ko mestnyh nazvanij. *Russkij filologicheskij vestnik*, 65(2), p. 406.

TY – Zynkewych, O. and Sorokowski, A. eds., 1988. *A Thousand Years of Christianity in Ukraine. An encyclopedic chronology*. New York, NY – Baltimore, MD – Toronto: Smolokyp Publishers.

Tyshchenko, K. M., 2005. Kontury leksyko-toponimichoi stratyhrafii Ukrainy i etnohenez ukrainsiv. *Narodna tvorchoist ta etnohrafia*, 1(5), pp. 31–44.

Tyshchenko, K. M., 2006. *Movni kontakty: svidky formuvannya ukrainsiv*. Kyiv: Akvilon-Plus.

Tyshchenko, K. M., 2008a. *Arabskyi plast toponimii Ukrainy VII–XIII st*. Kyiv: Chetverta khvyliya.

Tyshchenko, K. M., 2008b. *Etnomovna istoriia pradavnoi Ukrainy*. Kyiv: Akvilon-Plus.

Tyshchenko, K. M., 2009. Araby na Pivnochi. *The World of the Orient*, 1(1), pp. 88–108.

Tyshchenko, K. M., 2010a. *Inshomovni toponimy Ukrainy. Etymologichnyi slovnyk-posibnyk*. Ternopil: Mandrivets.

Tyshchenko, K. M., 2010b. Skhidnyy svit v ukrainskii toponimii (IV–VI). *The World of the Orient*, 1(1), pp. 152–172.

Tyshchenko, K. M., 2010c. Davnii skhid u slovnyku i toponimii Ukrainy. In: I. P. Bondarenko, ed. 2010. *Movni ta literaturni zviazky Ukrainy z krainamy Skhodu*. Kyiv: Vydavnychiy dim Dmytra Buraha, pp. 7–57.

Tyshchenko, K. M., 2010d. Zabuti gabry-vyhnantsi. *Ukraina. Nauka i kultura*, 1(35), pp. 218–248.

Tyshchenko, K. M., 2011a. Abbasydy proty Omeiadiy: toponimichnyi slid v Ukraini. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History*, 1(106), pp. 57–60.

Tyshchenko, K. M., 2011b. *Khalifat i sivera: toponimichnyi slid v Ukraini*. Kyiv: Akvilon-Plus. Part 1: Khalifat, pp. 19–250.

Tyshchenko, K. M., 2011c. Toponimichnyi slid v Ukraini arabo-khozarskoi viiny 713–737 rr. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya filolohichna*, 1(53), pp. 222–241.

Tyshchenko, K. M., 2015a. *Kliuchi z Asturii vid mynuloho Ukrainy*. Kyiv – Drohobych: Posvit. Ch. 5: Pivden i Skhid u pisliacherniakhivskii istorii Ukrainy, pp. 390–501.

Tyshchenko, K. M., 2015b. Asymiliatsiia serednovichnykh menshyn do ukrainskoi movnoi spilnoty. In: *Ukrainskyi hlohohenez. Materialy Mizhnarodnoi naukovo konferentsii*. Zhytomyr: Polissia, pp. 38–67.

Tyshchenko, K. M., 2016. *Dolitopsna movna istoriia ukrainsiv*. Kyiv – Drohobych: Posvit.

Tyshchenko, K. M., 2018. *Inshomovna istoriia ukrainsiv*. Kyiv – Brody: Prosvita.

Tyshchenko, K. M., 2019. Movne dzerkalo pravichnoho Stepu. *Ukraina. Nauka i kultura*, 1(37), pp. 172–217.

Ukrainska RSR. Administratyvno-terytorialnyi podil, 1973. Kyiv: Vydavnytstvo politychnoi literatury Ukrainy.

Zavitnevich, V. Z., 1888. Vladimir svjatoj kak politicheskij dejatel'. *Vladimirs'kij sbornik v pamjat' devjatisotletija kreshhenija Rossii*, pp. 34–35.

Zhelezniak, I. M., 1996. Lihnvistychna analohiia ta formuvannya toponimichnoho arealu. *Vostochnoukraynskyi lynchvystycheskyi sbornik*, 1(2), pp. 56–63.

Zhovtobriukh, M. A. et al. eds., 1980. *Istorychna hramatyka ukrainskoi movy*. Kyiv: Vyshcha shkola.

Надійшла до редколегії 11.11.20

K. Tyshchenko, Dr. of Sci. in Philology, prof.
e-mail: lingmus@ukr.net
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE SYRIAN STRATUM OF THE UKRAINIAN TOPONYMICS (THE CALIPHATE TIME)

The article further sets out the important consequences of reliable identification of the group of place names Zhabye as replicas of the prototype Jābiya – the capital of the Ghassanids (Christian Arab federates of Byzantium in the 6th century). Thanks to this, it became possible to systematize already studied Ukrainian replicas of the Byzantine and subsequent age names-prototypes from Syria. Among the selected prototypes in the Middle East are: toponyms 'Asqalan, Callinicum / Raqqa, Dimashq Damascus, Fihl, Halab, ḤAWRĀN, Jābiya, Jarash, JIBAL, Quds = Bayt al-Maqdis Jerusalem, Laodicea / Ladhīq, Palmyra, PHOENICIA, Ruṣāfa / Sergiopolis / Ράφεξ, Tiberias, Tripolis, Bilad al-SHAM / SURIYEH Syria, Yathrib/ Medina; anthroponyms Heraclius, Shurahbil, Theodosius, Ya'qūbī Jacob Baradaeus. As of 2020, highly reliable replicas of these prototypes were discovered in Ukraine: Oskolonivka, Skalonivka, Kalynuvatka, Kalynivka (over 80 place names), Raky, Rachyntsi, Damasky, Demeshkivtsi, Fyholivka, Khaleptsi, Tverdokhliby (3), Havrontsi, group Zhabye (20), Yaroshi (4), Yaroshivka (4), Chepelivka, Zhabelivka, group Kutsivka, Mahdyn, Ladyzhyn (6), Pal'myrvivka, Ponykva, Rusava, Rosava (4), Rosokha, Rosochovatka, Serhiyi, Tyvriv, Trypill'a (2), Shamy / Surozh, Yastrub- (14 pl. n.); Irlklyiv, Irklyiv, Iraklyivka, Zherybylvka, Zhuravlyvka (4), Zhuravlivka (3), Pedosy, Khodosy, Yakubivka, e. a. The first replicas of this vector (Tripol, Khalep, Korsun) were pointed out by V. Z. Zavitnevitch and A. I. Sobolevsky (1888, 1911) as similar to the Byzantine place names. The remaining synchoric names were identified with varying degrees of reliability by the method of toponymic contextualization in 2005–2020. Moreover, if each individual replica can be challenged, their mutual conditionality acquires a new

scientific quality. The current find of the initial territory in Syria and Palestine with a high concentration of synchoric and synchronous prototypes of this vector of toponyms-replicas in Ukraine radically improves scientific ideas about the whole picture of contacts between the steppe and forest-steppe population of the Dnieper region with Byzantium in the pre-chronicle time (4th – 9th centuries).

Keywords: Byzantium, Caliphate, Syria, Palestine, toponymy of Ukraine, language contacts.

К. Тищенко, д-р филол. наук, проф.

e-mail: lingmus@ukr.net

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

СИРИЙСКИЙ ПЛАСТ ТОПОНИМИИ УКРАИНЫ ВРЕМЕН ХАЛИФАТА

Статья далее излагает важные следствия идентификации группы топонимов Жабье как реплик прототипа Jābiya – названия столицы Гассанидов, христианизированных арабов-федератов Византии VI в. Благодаря этому стало возможным системное сведение всех ранее интерпретированных украинских реплик названий-прототипов Сирии византийской поры и последующего времени. Среди учтенных прототипов на Ближнем Востоке: топонимы 'Asqalan Аскалан, Callinicum Каллиник / Raqqa Ракка, Dimashq Дамаск, Fihl Фихль, Halab Халеб, ḤAWRĀN горы аль-Хауран, Jābiya Джабия, Jarash Джараш, JIBAL Джибал, Quds = Bayt al-Maqdis Иерусалим, Laodicaea / Ladhīq Лаодикея, Palmyra Пальмира, PHOENICIA Финикия, Ruṣāfa / Sergiopolis / Ρόφεζ Русафа, Tiberias Тивериада, Tripolis Триполис, Bilad al-SHAM Шам / SURIYEH Сирия, Yathrib / Medina Ясриб; антропонимы Heraclius Ираклий, Shurahbil Шурабил, Theodosius Феодосий, Ya'qūbī Jacob Baradaeus. По состоянию на 2020 г. в Украине разпознаны достоверные реплики этих прототипов: Осколони́вка, Скалоні́вка, Калинува́тка (более 80 названий), Раки, Рачинці, Дамаски, Демешки́вці, Фиголі́вка, Халепья, Халепці, Твердохлибы (3), Гавронці, группа Жабье (20 названий), Яроши (4), Яроши́вка (4), Чепели́вка, Жабели́вка, группа Куци́вка, Магдин, Лади́жин (6 названий), Пальми́ровка, Пони́квеа, Русава, Росава (4 названия), Росо́ха, Росо́ховатка, Серги́и, Ти́верів, Трипи́лля (2), Ша́мы / Су́рож, Я́струб- (14); р. Иркли́й (2), Иркли́ив, Іраклі́ивка, Жереби́лівка, Журавли́нка (4), Журавли́вка (3), Педоси, Ходоси, Якуби́вка и др. Первыми на сходство отдельных названий этой группы (Триполь, Халъпъ, Корсунь) с именами византийских городов обратили внимание еще В. З. Завитневич и А. И. Соболевский (1888, 1911). Остальные топонимы с разной степенью достоверности распознаны методом топонимического контекстирования в 2005–2020 гг. Поэтапно раскрываются фрагменты подлинной древней системы названий, претерпевших впоследствии ряд закономерных и случайных звуковых изменений и переосмыслений. Обнаружение исходной территории в Сирии и Палестине с большой концентрацией прототипов этого вектора украинских топонимов-реплик придает новое качество научным представлениям о содержании и форме контактов с Византией степных и лесостепных племен Поднепровья в долетописный период (IV–IX вв.).

Ключевые слова: Византия, Халифат, Сирия, Палестина, топонимия Украины, языковые контакты.